

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

125:1 • 2005

En förfolkligad offentlighet

Märit Gunneriusson Karlström, *Konsten att bli och förbli folklig. Svenska kyrkans och IOGT:s strategier och omvandlingar i kampen på offentlighetens arena*, Diss, Studia Historica Upsaliensia 214, Uppsala 2004. 258 s.

Forskningen om folkrörelserna har gamla traditioner vid Historiska institutionen i Uppsala, en tradition som ännu lever, vilket nu senast visas av Märit Gunneriusson Karlströms avhandling *Konsten att bli och förbli folklig*. Men hennes avhandling visar också på traditionens förnyelse. Medan den tidigare forskningen var socialhistoriskt präglad, står hos Karlström de samhällsorganisatoriska principerna i centrum. Kanske allra intressantast är att hon inte nöjer sig med att behandla IOGT, som av tradition betraktats som en karakteristisk folkrörelse, utan jämsides betraktar Svenska kyrkan i ett "folkrörelseperspektiv". Det är ett mycket intressant uppslag, som möjliggör en delvis ny blick på folkrörelserna. Karlström är också originell i valet av tidsavgränsning. Medan folkrörelseforskningen i allmänhet fokuserat perioden 1850 till 1920, en period som setts som avgörande för det moderna, demokratiska och industrialiserade Sveriges genombrott, har Karlström valt att följa utvecklingen fram till 1945, då IOGT fått en etablerad plats i samhället.

Avhandlingens övergripande syfte är att studera hur offentligheten i Sverige "omformerades och förändrades [...] under trycket av en förändrad relation mellan stat och samhälle". (s 16f) Den teoretiska utgångspunkten tas i Jürgen Habermas teori om den borgerliga offentlighetens framväxt och förfall. Enligt Habermas är förutsättningen för en sådan offentlighet en allt skarpare gräns mellan *statens* maktutövning och den ekonomiska verksamheten i det *borgerliga samhället*, en sfär som alltmer framstår som *privat* och skild från statens *offentliga* verksamhet. I denna nya offentlighet samlar sig de privat verksamma personerna för att utöva inflytande på staten. Den framväxande pressen är den viktigaste bäraren av denna offentlighet, men också de frivilliga sammanslutningar som växer fram. I takt med de kapitalistiska samhällenas fortsatta omvandling sedan slutet av 1800-talet har gränsen mellan stat och samhälle blivit mindre skarpt markerad och därmed har också förutsättningarna för den borgerliga offentligheten förändrats. Habermas menar att idealet om den resonerande medborgaren har ersatts av masskultur och partier i förhållande till vilka medborgarens uppgift är att instämma.

Karlström väljer att studera offentlighetens omvandling med utgångspunkt från två organisationer som kommer från olika håll i spänningsfältet mellan stat och samhälle. IOGT representerar privatpersoners självorganisering för att uppnå inflytande genom offentligheten. Svenska kyrkan var sedan gammalt en del av

den svenska staten och överheten. Frågan blir vilka skillnader och likheter detta innebär för de två organisationernas uppträdande?

Som styrinstrument för undersökningen använder författaren tydliga modeller av de två typer av offentligheter som Habermas diskuterar, den borgerliga och den representativa. Hon vill pröva i vilken utsträckning de två organisationer hon undersöker passar in i dessa modeller och formulerar därför tre mer preciserade frågor: hur utformades de *arenor* som organisationerna verkade på, vilka *medel* använde de och hur uppfylldes kriterierna om *jämlikhet, nya problemområden och öppenhet för alla*? Dessa frågor står i fokus i kapitel 4. I kapitel 5 står genusperspektivet i centrum. Habermas teori har kritiserats från feministiskt håll, och det har då hävdats att den borgerliga offentligheten inte bara exkluderar kvinnor från deltagande, utan också de frågor som närmast berört många kvinnor. Karlström studerar därför kvinnornas plats i organisationerna och hur gränsen mellan privat och offentligt hanterats. I kapitel 6 fokuserar författaren på organisationernas förhållande till medlemmarna. Hur kunde IOGT behålla sin vitalitet när organisationen fått en plats i staten? Hur kunde Svenska kyrkan anpassa sig till sin minskade roll som statlig inrättning? Kapitel 7 ägnas åt hur organisationernas syn på stat och samhälle gestaltat sig. Efter att på detta sätt ha studerat strukturerna och deras förändring ägnar författaren kapitel 8 åt att se hur debatten i offentligheten kunde gestalta sig genom att granska debatten mellan IOGT och Svenska kyrkan i nykterhetsfrågan. Källmaterialet för avhandlingen utgörs huvudsakligen av årsmöteshandlingar från IOGT, stiftens prästmöteshandlingar, protokoll från det Allmänna kyrkliga mötet (ej att förväxla med Kyrkomötet), småskrifter och tidningar.

Till bokens förtjänster hör att dispositionen tydligt speglar de problemformuleringar som härletts ur de teoretiska utgångspunkterna. Varje kapitel blir därmed en sammanhängande, analytiskt avgränsad del i helheten. Till förtjänsterna hör också att den är koncentrerat skriven och därmed kan författaren sätta punkt redan på sidan 221.

Både Svenska kyrkan och IOGT passar in i den borgerliga offentlighetsmodellen. De etablerar båda forum, genom konkreta mötesplatser och tidningar, för diskussionsutbyten mellan formella jämlikar där offentlig maktutövning kan ifrågasättas. Men även drag av en äldre representativ offentlighet, där makten visade upp sig för befolkningen, kan iakttas. Detta är föga förvånande när det gäller kyrkan, men även IOGT:s starkt ritualiserade möten kan inpassas i den representativa offentlighetens idealmodell.

När det gäller synen på manligt och kvinnligt och relationen till det offentliga och privata visar Karlström på en splittrad syn inom båda organisationerna. IOGT välkomnade kvinnor som medlemmar men tilldelade dem i praktiken en underordnad roll i organisationen, även om detta förändrades med tiden. Inom Svenska kyrkan fanns en tydlig bild av att kvinnor främst hade vårdande uppgifter

i familjen, men i praktiken tilldelades de efterhand en ökad roll inom diakoni och mission. Detta kan ses som en utvidgning av de uppgifter kvinnor haft i det privata in i det offentliga, men uppgifterna bibehöll likväl sin genuskodning som kvinnliga, vilket gjorde det möjligt för den manliga normen att fortsatt dominera. Även församlings- och ordenshus lånade drag av denna genuskodning när de framställdes som "hem" för medlemmarna, en slags alternativt privat i offentligheten.

När Karlström övergår till att granska organisationernas förändring står relationen till medlemmarna i fokus. "Konsten att vara folklig" är rubriken på kapitlet. Uppenbarligen betydde medlemskap helt olika saker i de två organisationerna, men Karlström kan likväl visa på tydliga likheter i det sätt diskussionen om medlemmar fördes. Medlemmarna blev efterhand allt viktigare. Det gällde att hävda sig i en allt mer utpräglad konkurrens om människors fritid genom ett breddat utbud av verksamheter. Man startade ungdomsverksamhet, körsång och idrott gynnades. Medan IOGT hela tiden byggt på medlemsaktivitet, kom Svenska kyrkan, som tidigare inte tilldelat lekmännen någon roll inom det kyrkliga området, att uppmuntra lekmannaverksamhet. Samtidigt fanns det inom rörelserna en oro för att medlemmarnas engagemang inte alltid var det önskade. Man talade om behovet av ett *kvalitativt* medlemskap, inte bara ett *kvantitativt*. I relation till de förda resonemangen om offentlighetsformer menar Karlström att man kan beskriva det som hände som framväxten av en *förfolkligad offentlighet*. Denna skall förstås i relation till den delvis upplösta gränsen mellan stat och samhälle. IOGT som en organisation med rötter i samhällets självverksamhet hade flyttat in i maktens boningar och fått en offentlig ställning. Svenska kyrkan hade efterhand förlorat allt mer av sin ställning som en del av statsapparaten. Båda hanterade sin nya situation på likartat sätt genom att vända sig mot den samhälleliga sfären och vidga sitt engagemang i medlemmarnas, folkets liv.

När Karlström granskar synen på stat och samhället kan hon konstatera att de mer filosofiska utläggningarna av statsbegreppet saknades inom IOGT och efterhand minskade i betydelse inom Svenska kyrkan. Ett pragmatiskt förhållningssätt dominerade; staten var helt enkelt de individer och grupper som hade möjlighet att utforma politikens innehåll. Karlström kan notera att begreppen långt ifrån alltid hölls isär, och att ordet samhälle användes där man i Habermas språkbruk borde ha talat om staten.

Slutligen studerar Karlström ett konkret exempel på hur debatten i nykterhetsfrågan fördes i offentligheten. Under periodens början var relationen ofta spänd, men från omkring 1915 kan författaren iaktta att relationen mellan organisationerna präglades av större ömsesidig förståelse, vilket tolkas som uttryck för att de allt mer kommit att likna varandra som två organisationer bland andra i det svenska samhället.

Avhandlingen innehåller alltså en lång rad olika delresultat som på ett intres-

seväckande sätt pekar på likheter mellan till synes mycket skilda organisationer. Avgörande är här inte att de har sitt ursprung i olika delar av spänningsfältet *stat – samhälle*, utan att de verkar under likartade förhållanden i ett samhälle där det är nödvändigt att på ett nytt sätt engagera deltagarna i verksamhet, att erbjuda dem attraktiva alternativ till alla andra erbjudanden. Båda strävar efter att vara levande folkliga organisationer. Karlström hävdar att detta kan analyseras som en *förfolkligad offentlighet* som kan ställas bredvid Habermas representativa och borgerliga offentligheter. Det är också med en presentation av denna modell som avhandlingen slutar.

Figur 1. Karlströms rekonstruktion av tre offentlighetsmodeller

	Representativ offentlighet	Borgerlig offentlighet	Förfolkligad offentlighet
BAS	Privat och offentligt som en oskiljbar enhet	Separation mellan stat och samhälle	Stat och samhälle sammanflätade
MÅL	Konstant representation av makten	Kontroll över sfär för att kritisera den offentliga makten	Att visa sig som värdig representant för allmänheten, det vill säga folklig
ARENA	Alla platser där herremakten visar sig, till exempel: slott, borgar, godherrars hus, kyrkan	Möten för diskussion Det geografiska rummet alltmer flexibelt med förbättrade kommunikationer	Varhelst folkligheten kan visas upp
MEDEL	Personliga attribut i form av insignier, vanor, gester, retorik, uppförande	Det offentliga samtalet via a) litterär offentlighet b) politisk offentlighet	Ett utvidgat offentligt samtal
KRITERIER	Hemlighållande, utestängande från makten	a) idén om jämlikhet b) ifrågasättande av nya områden c) möjlighet för alla att delta	a) Jämlikhet b) Uppsökande av samtalsdeltagare
FUNKTION	Den representativa offentligheten som norm för maktens uppträdande, personifiering av makten	Medvetandegörande av den egna förmågan och rätten att delta i det offentliga samtalet	Manifestation av (en organisations) folklighet och rörlighet

Anmärkning: modellerna är konstruerade av Karlström, de två förra på grundval av Habermas, *Borgerlig offentlighet* (1988). Källa: Karlström, s 35f och 220.

Det tillhör avhandlingens förtjänster att Karlström försökt att systematisera de offentlighetsmodeller hon utgår från. Hon har självständigt formaliserat de *representativa* och *borgerliga* offentligheterna som Habermas använt och på samma sätt summerat sin egen modell av en *förfolkligad* offentlighet. Resultatet framgår av figur 1. Det är uppenbart fruktbart att försöka profilera resultat på detta sätt. Det egna bidraget tydliggörs och blir möjligt att pröva och kritisera.

Därför är det kanske inte heller så konstigt att det finns en del att diskutera i denna modell. Det är till exempel inte alldeles klart hur den förfolkligade offentligheten förhåller sig till Habermas diskussion av offentlighetens förfall under 1900-talet. Är den *ett* tänkbart uttryck för vad som händer när den borgerliga offentligheten förfaller? Eller har vi att göra med ett annat fenomen? Habermas menar att diskussionens roll i offentligheten har ersatts av organisationer som *repre-senterar* de grupper de företräder. De utarbetar i icke-offentliga rum handlingsplaner som medlemmarna/väljarna sedan har att instämma i (eller säga nej till). Ett sådant perspektiv berörs av Karlström några gånger, inte minst på de ställen där Michels lag om organisationers nödvändiga elitisering diskuteras. Men hur detta förhåller sig till Habermas får läsaren inte riktigt klart för sig.

Man kan också fundera mer konkret på hur modellerna har utformats. Varför har författaren delat upp modellerna just i sex aspekter (bas, mål, arena, medel, kriterier, funktion)? Hur förhåller sig dessa till varandra? Vad är det för skillnad mellan mål och funktion? Är det ena medvetet och det andra omedvetet? Jag frågar mig också ibland hur de olika aspekterna har beskrivits. Är inte den borgerliga offentlighetens "funktion" hos Habermas att skapa möjlighet för en rationalisering av politiken genom samtal syftande till konsensus om den bästa lösningen? Författaren gör en annan tolkning, men borde argumentera utförligare för den. Jag ställer mig också litet undrande till den förfolkligade offentlighetens mål och funktion. Hade inte IOGT andra mål än att visa sig som "värdig representant för allmänheten"? Ville man inte ha "kontroll över den offentliga makten" – ett mål som tillskrivs den borgerliga offentligheten? Och var inte funktionen något mer än "manifestation av folklighet och rörlighet"? Var detta ett självändamål? Och kan ett "utvidgat offentligt samtal" ses som ett medel till att realisera målet att vara en "värdig representant"? Ansatsen är utan tvivel fruktbar, men modellen är outvecklad och frågetecken och oklarheter står kvar efter läsningen.

Diskussionerna av både IOGT och Svenska Kyrkan är intressanta och perspektivrika, men som läsare blir man ofta tveksam till vilken *kontext* som man är tänkt att relatera resultaten till. I inledningskapitlet sägs att undersökningen både skall granska den svenska offentlighetens förändring och att denna förändring skall förstås mot bakgrund av en förändrad relation mellan stat och samhälle. Men i realiteten sägs inte så mycket om detta i avhandlingen, vilket gör att läsaren blir osäker på vidden och innebörden av resultaten. Låt mig ta några exempel.

Enligt Habermas är en separation mellan stat och samhälle en förutsättning

för den borgerliga offentligheten. Den utgör i författarens systematisering (figur 1) basen för den borgerliga offentligheten. Men vad innebär denna separation? Det sägs att en sådan separation har ägt rum, och man kan åtminstone få intrycket att författaren likställer en sådan situation med förekomsten av en liberal konkurrenskapitalism där staten dragit sig tillbaka, en non-interventionistisk stat. Till exempel skriver hon: "den svenska staten [...] under 1850-talet [var] präglad av klassisk industrikapitalism". (s 13) Detta om en tid då näringsfrihet ännu inte var införd och då passtväng ännu gällde för inrikesresor. Men det blir också oklart vad den ökade sammanblandningen mellan stat och samhälle innebär, och hur kronologin i utvecklingen för Sveriges del ser ut. Med stöd främst från Rolf Torstendahl och Svenbjörn Kilander hävdas att Sverige från ungefär 1890-talet kännetecknas av en "organiserad kapitalism". Det är långt ifrån ett orimligt perspektiv, men det vore ändå intressant om författaren själv försökt redovisa utvecklingen förhållandevis kortfattat. Läsaren hade behövt mer information om hur författaren ser på denna utveckling. Detta särskilt som forskningen långt ifrån är enig om hur stat och samhälle förhållit sig till varandra under perioden.

Till avhandlingens kontext hör också frågan om organisationernas relation till staten. Flera gånger framhåller Karlström att IOGT växer in i statsmakten utan att för den skull ge särskilt många exempel eller diskutera utvecklingen över tid. Hon nämner både statsunderstöd och inflytande i riksdagen. Men man måste väl fråga sig hur stor del av IOGT:s verksamhet som var statsunderstödd? När det gäller riksdagsrepresentation är det inte självklart hur man skall uppfatta den. Enligt Habermas ändras parlamentets roll från att vara en del av offentligheten till att vara en del av staten, något som har att göra med partiapparaternas ökade roll. Hur detta ser ut i Sverige vore viktigt att diskutera.

Den borgerliga offentligheten är central i avhandlingen men vi får veta förhållandevis litet om dess historia och dess funktionssätt. Det räcker inte här med en hänvisning till Habermas utan det krävs en diskussion av den specifika svenska situationen. Fanns det en svensk borgerlig offentlighet? När kan den sägas ha varit etablerad? Det finns rimligen anledning att hävda att den var etablerad under 1700-talet, alltså långt innan den "klassiska industrikapitalismen". Att Sverige redan 1766 fick en grundlagsskyddad tryckfrihetslag är ett uttryck för etableringen av en offentlighet. Och hur såg offentligheten ut under den period som avhandlingen omfattar? Hur var den uppbyggd, vilka kommunikationskanaler fanns, vem kunde delta, hur förändrades offentligheten, inte minst under inflytande av nya organisationer, både folkrörelser och gamla institutioner som nu ville vara med på offentlighetens arena? Vi erbjuds en "intern" bild av de två organisationerna, men får inte veta hur de förhåller sig till en svensk offentlighet i dess helhet. Här skulle en mer energisk användning av den vid det här laget rätt stora litteratur som använder ett offentlighetsperspektiv ha ökat betydelsen av författarens egna resultat.

Det är inte orsaker till förändringen som författaren mest uppmärksammar, men det hindrar inte att orsaker stundtals berörs. Offentligheten sägs då snarast spegla andra förändringar och det hävdas att den kan användas för att avläsa dem. Detta förefaller mig vara ett alltför passivt sätt att se på offentligheten. I den konkreta diskussionen i avhandlingen är inte aktörerna inom de organisationer som behandlas passiva speglingar av större förändringar. De är i hög grad aktiva medskapare av nya offentlighetsformer. Det borde också vara möjligt att se dessa förändringar inom offentligheten som en aktiv kraft i omskapandet av relationen mellan stat och samhälle. Offentligheten är produktiv, inte bara en spegling. I den skapas nya diskursiva ordningar där nya sätt att uppfatta samhället formuleras. Det vore ett sätt att göra kultur och språk till mer dynamiska faktorer i den historiska utvecklingen.

Nära knutna till detta sätt att ställa problemet, är också definitionerna av de centrala begreppen stat och samhälle. Problemet är särskilt tydligt när Karlström definierar "samhället som det som svarar på statens agerande". (s 12) Även om hon betonar att samhället inte bara passivt reagerar på statens handlande, är det ändå tydligt att en sådan definition förlägger initiativ och förändringskraft hos staten. Argumentet för detta, "att maktresurserna är samlade inom staten", är förvisso också problematiskt. Det finns givetvis många former av makt som staten varken kan kontrollera eller monopolisera. I den inledande begreppsdiskussionen introduceras också begreppsparen allmänt–enskilt och offentligt–privat vilka givetvis är nära knutna till stat–samhälle. Det hade varit värdefullt med en något närmare diskussion av hur de förhåller sig till varandra.

Detta har vissa konsekvenser för det kapitel där genusproblematiken står i centrum (kapitel 5). I detta sammanhang har begreppen använts något olika i forskningen. I en hel del svensk kvinnohistorisk forskning har det privata likställts med det som Habermas talar om som intimsfären, alltså främst familjen. När kvinnor har rört sig ut ur denna sfär har det setts som att de har begett sig ut i offentligheten. Så användes begreppen i samtiden så det är i sig inte problematiskt. Men för Habermas är ekonomins värld, det borgerliga samhället, också en del av det privata. Han placerar rentav den borgerliga offentligheten inom det privata. Hålls inte dessa olika innebörder av begreppsparet isär blir det svårt att se hur resultaten förhåller sig till olika tolkningar.

Avhandlingen kännetecknas av att den formella apparaten är förtroendeingivande. Hänvisningarna är (med mycket få, helt obetydliga undantag) korrekta. Det går bra att få fram underlaget för textens påståenden. En mindre anmärkning är att författaren försummat att ange arkivbildaren i förteckningen över otryckta källor. Det kunde ha varit bra att få veta i vilket av Riksarkivets många arkiv som Allmänna kyrkliga mötets protokoll återfinns.

För att summera så finns det alltså en hel del positivt att säga om Karlströms avhandling. Valet av två så olika organisationer är fruktbart. Det är givande med

det långa tidsperspektivet som dessutom gränslar över en av de i dessa sammanhang vanliga brytpunkterna. Teorivalet präglar problemformuleringarna och dispositionen, vilket bidrar till att de enskilda kapitlen får en analytisk uppläggning. Framställningen är föredömligt koncentrerad. Det är också intressant att se hur likartat IOGT och Svenska kyrkan har agerat för att bli attraktiva för sina medlemmar. Det är också klart fruktbart att Karlström har försökt att profilera sina resultat genom att tydligt formulera grunddragen i en offentlighet som kan komplettera de representativa och borgerliga offentligheter som Habermas huvudsakligen diskuterat. Det är naturligt att denna förfolkligade offentlighet också kan och bör diskuteras. Jag menar att det finns en del oklarheter i hur denna modell skall förstås, både hur den tänks fungera som en särskild offentlighet och hur den fungerar i relation till de andra offentligheterna. Visar det sig vara ett fruktbart begrepp, tror jag att det behöver utvecklas. Begreppsanvändningen är inte alltid tillfredsställande. Min kanske viktigaste invändning är att kontextualiseringen av de undersökta organisationerna är bristfällig. Vi skulle behöva veta mer både om den förändrade relationen mellan stat och samhälle och om den svenska borgerliga offentlighetens utveckling, något som skulle ha kunnat åstadkommas genom en mer energisk användning av tidigare forskning. Men detta kan inte förta intrycket av att Karlström åstadkommit en uppslagsrik och intresseväckande avhandling.

*Lars Edgren**

* Fakultetsopponent